

„Férjhez adná-e a lányát a homo oeconomicushoz?”

Hámori Balázs: Érzelem-gazdaságtan. A közgazdasági elemzés kiterjesztése
Kossuth Kiadó, Budapest, 1999, 221 oldal

Hámori Balázs könyve harmadik fejezetében teszi fel a címbeli kérdést: férjhez adnám-e lányomat a *homo oeconomicushoz*, vagyis ahhoz a lényhez, aki csak arra van tekintettel, hogy a maga hasznát maximalizálja, s közömbös számára, hogy közben mások hogyan boldogulnak.

Hámori szerint annak, hogy az önérdék-érvényesítés szempontjával okadatuljuk „bizonyos módszertani prioritása van a gazdasági jelenségek magyarázatában”, ám „messze-menően téves” lenne az az állítás, hogy „a gazdasági szereplők minden cselekvését az önzés motiválja”. Érvelése szerint a gazdasági szereplők [közt vannak, akik] arra is gondolnak, vajon mások jól, netán még őnála is jobban boldogulnak-e, vagy rosszul, esetleg ha nem is éppen rosszul, de őnála azért rosszabbul. Attól függően, hogy a felsorolt viszonyok melyike az, amely belép a gazdasági folyamatokba, s hogy arra mozgósítja-e a gazdasági aktort, hogy előmozdítsa, vagy arra, hogy akadályozza a kérdéses viszony kibontakozását, vizsgál a szerző altruizmust, hiúságot vagy irigységet, agresszivitást, bosszúállást vagy bigottságot, valamennyit szembeállítva a *homo oeconomicus* önérdék-érvényesítő működésével, amivel kapcsolatosan azután nekem szegezi a kérdést: férjhez adnám-e a lányomat a *homo oeconomicushoz*.

„Attól függ” – felelném neki mint lányos apa és mint olyan gazdaságpszichológus, aki jobb, ha mindjárt az elején bevallja, hogy nehézségei támadnak, valahányszor meg kell állapítania valakiről, nem csak azt, vajon *homo oeconomicus-e*, vagyis olyan lény, aki *mindent kizárólag* az önérdék szempontjából szemlél, de már azt is, szemléli-e a dolgokat *egyáltalán* az önérdék szempontjából. Egy olyan iparosmester például, aki jó pénzért megrendelésre áll neki egy terméket elkészíteni, vélhetően így, a maga hasznát tekintve szemlélődik. De mi van akkor, ha kiderül róla, hogy nem csak a *pénz*, sőt nem is annyira a pénz érdekli, mint maga a *termék*, amelyet a pénzért készít, holott e termékhez nem is lesz semmi köze, amint a megrendelő kifizeti érte a megalkudott pénzt. Egyáltalán, az a haszon, hogy elkészült egy termék, bárkié is lesz majd, összevethető-e azzal a haszonnal, hogy pénzt kaptam érte?

Mert ha igen, akkor *homo oeconomicusnak* mondható, aki hajnaltól napszálltaig kemény erőfeszítéseket vállal, ha úgy van is, hogy egyre inkább kitetszik, hogy nem is a pénzért teszi, hanem hogy elkészüljön a mű. Ám mi van akkor, ha még az is kiderül róla, hogy fáradozását nem is fáradozásnak fogja fel, sőt, élvezzi a munkát, amelyet végez? Egyáltalán, hogyan számítható be az *élvezet* a *haszonba* (vagy a *győtrelem* a *költségbe*), amikor a *homo oeconomicus* ésszerűen mérleget készít. Ha valaki (mondjuk) x tallért költ (mondjuk) építőkövek vásárlására, s a belőlük elkészített termékért y tallér lesz a bevétele, akkor x -nek és y -nak a viszonyításával egymáshoz és további fontos ténytárhoz, eldöntheti, méltó-e *homo oeconomicushoz*, ha belevág egy ilyen üzletbe; s ilyenkor a számítás, ha hibátlan, mások számára is érvényes. De mit kezdenek mások azzal, ha valaki még azt is számításba veszi, hogy ő történetesen élvezzi, amikor a köveket úgy illeszti egymáshoz, hogy súlyukkal rögzítik egymást, meg azt is, hogy másfelől a kövek emelgetése és cipelése kész kinszenvedés a számára? Nyilván semmit: más esetleg éppen

azt élvezni, hogy a kövek emelgetésével és cipelésével ország-világnak megmutathatja, mekkora ereje is van neki, megint más pedig gyötrődik, ha az építőköveket centizgetve kell egymáshoz illeszteni.

Az érzelmek szubjektív önkényének világában vagyunk itt, és ha a derék iparosmesterről, aki lányom kezét kéri, az állapítható meg, hogy érzelmeit gazdaságilag beszámítja, akkor az *érzelem-gazdaságtan* világában vagyunk, Hámori Balázs könyvének világában, s e világról azt hihetnők, hogy határos ugyan a homo oeconomicuséval, de éppen ezért kívül is esik azon az értelmes belátás számára vitathatatlanul egyértelmű világon, amelynek lakójáról a szerző szelíden lebeszél, hogy lányomat férjhez adjam hozzá.

A könyvnek azonban nem az a mondanivalója, hogy őrizzük lányunkat a teljesen ésszerűen működő férjtől, s hogy boldogabbá tudja őt tenni az olyan, aki egy kicsit dilis. A homo oeconomicusszal nem így, s nem ez van szembeállítva, hanem az *altruista*.

Tekintsük hát az altruizmus szempontjából apósi dilemmám tárgyát! Ott hagytuk el őt, hogy tallérjain építőkövet vesz, s a termékét ezek egymásra emelésével készíti – nem akármilyen iparosmester hát ő, hanem építőmester. Enyhül-e vajon az irányában valamit Hámori Balázs fenntartása, ha azt hallja, hogy felmérve a feladat nagyságát, emberünk rájött, hogy az ő erejét meghaladja az, s ezért társak után nézett; hogy társakként nem olyanokat keresett, akiket az ember alkalmazásba vesz, hanem tizenegy olyan társat, akik ővele mindenben egyenlők; hogy miután egyenlőkhöz méltóan a *tizenkét kőműves összetanakodék*, ezután jóban-rosszban összetartottak egymással? Úgy gondolom, hogy ha Hámori Balázs még azt is megtudja, hogy ez a szolidaritás oly’ erős, hogy a mi kőművesünk – Kelemen nevezetű – *semmilyen áldozatot sem sajnált a társaitól*, akkor biztatni fog, hogy ennek az altruista fiúnak a személyében jó férjet választok a lányomnak...

Könnyű volna, persze, Hámori kérdésére válaszolni, ha a homo oeconomicus meg az altruista úgy állnának szemben egymással, ahogy azt Móricka elképzei. Legyen bár a könyv szerzőjével egyezően *közgazdász* vagy e bíráló szerzőjéhez hasonlóan *pszichológus* e vicces fiúcska, egész komolyan úgy gondolja, hogy a világegyetemet az egyén bőrtakarója választja két részre: aki azzal gondol, ami a bőrtakarón belül van, a homo oeconomicus, aki meg vállalja olyasminak a gondját, ami az illető bőrtakaróján kívül terül el, az valamelyes mértékben altruista.

A könyvbíráló tiszte a könyvbírálat, a magaméban azonban nem arra kívánok rámutatni, hogy Hámori Balásznak *nincs mindenben igaza*, amit állít, hanem hogy *több mindenben van igaza*, mint amennyiben ezt vállalja.

Először is, a homo oeconomicus modelljével valószínűleg több baj van, mint amennyit Hámori Balázs sejteni enged, amikor nagyvonalúan megengedi – mint az előbb már idéztem –, hogy „bizonyos módszertani prioritása van a gazdasági jelenségek magyarázatában” (34. o.). Mindenekelőtt a modell csak azon az áron tudja magát érvényben tartani, hogy az *önérdekről* szólva, amely körül a homo oeconomicus megvalósítja a maga racionális számításait, ebbe belecsúsztatják *magát az érzelmet*, ami Hámori vizsgálódásának a tárgya. „Az a tétel, hogy az önérdek alapvető” – írja például Jon Elster – „...jelentheti azt, hogy a cselekvő végső soron minden cselekvést a maga örömeire hajt végre”. Amikor Hámori idézi (a 34. oldalon) ezt a kijelentést, vélhetően azért mulasztja el, hogy rámutasson a benne rejlő tévedésre, mert félreértésre okot adó módon a szöveg ugyancsak idézett folytatásában benne van, hogy ez a nézet téves. Csakhogy a szövegösszefüggésből kitetszik, hogy ez a megállapítás az idézett mondatnak egy másik részét illeti (azt, hogy *minden* cselekvést a maga örömeire hajtana végre a cselekvő – nem pedig azt, hogy *a maga örömeire* hajtana végre, ami önérdekből fakad).

Holott a gazdaságpszichológia fele arról szól, mennyire különbözik motivációnkban az, ami a haszonnal és a költséggel kapcsolatos, meg az, ami az örömmel és a gyötrellemmel. Aronson éppen az utóbbi párossal kapcsolatosan fogalmazta meg és bizonyította híres tételét,

amely szerint az ember nem racionális, csak racionalizáló lény: nem az történik ugyanis, hogy olyankor döntünk egy cselekvés mellett, amikor az több hasznot hajt, mint amennyire terhes, vagy több örömet okoz, mint amennyire költséges – a mondott viszony a választásnak nem oka, hanem következménye (vagyis a költséges örömet nagyobbnak érzem, s éppígy a mérsékelt haszonért vállalt terhet kisebbnek).¹ S miközben a haszonnal és a költséggel való számolásunk, természetesen, olyan racionális, amilyennek azt a homo oeconomicus modell leírja,² az öröm és gyötrellem dimenziójára nézve az Aronson által bemutatott racionalizáció még csak nem is a legirracionálisabb működés. A gazdaságpszichológia bemutatja például a *Tom Sawyer-effektust*: hogy az embert nemcsak arra lehet hajlandóvá tenni, hogy a maga által végzett munkáért még ő fizessen, hanem elérhetik, hogy a munkát, amiért úgy fizettünk, mintha szórakozás lenne, szórakozásnak is érezzük; s éppígy bemutatja előbbinek ikertestvérét, az ellenkező irányba ható *Puskás Öcsi-effektust*.

*

A könyvnek kisebb pontatlanságokat lehet a szemére vetni. A 18-19. oldalon azt olvaszuk, hogy ha valaki biztosan nyer 30 dollárt, az pontosan megegyezik azzal az eshetőséggel, mintha 80 százalékos valószínűséggel 45 dollárhoz jutna. Ennek azért tessék még egyszer utána számolni, hátha utóbbira 37,5 dollár jön ki (vagy 66,7 százalékos valószínűség). De ha így van, akkor is súlyos vádnak kell éreznünk a következő mondat megállapítását: „Mégis a legtöbb ember egyértelműen az első eshetőséget választja.” Ha a *Homo tranziens*re, a mi átmeneti korunk emberére is igaz (márpedig Hámori – igen helyesen – őt tartja szem előtt vizsgálódásaiban), hogy a legtöbben közülük egyértelműen a 30 dollárt választják, ha nem is 45, de akár csak 37,5 dollár ellenében, akkor jó okunk van az átmenetkor némely jellemzőjére úgy reagálni, mint a József Attila által megénekelte ember, aki „*Szétnéz merengve és okos/Fejével biccent, nem remél.*” S ha ezután még mindig ugyanannak a bekezdésnek a következő mondatáról is meg kell állapítani, hogy az a tétel, amely az Allais-paradoxont ígéri idézni a *New Palgrave* szócikke alapján, *nem* az Allais-paradoxon, akkor egyben azt is valószínűsíteni lehet, hogy ez a bekezdés szándékosan készülhetett: legyen a kritikusként is valami bíráltnivalója.

Nem nagyobb a súlya annak a kritikai megjegyzésnek sem, amelyet Hámori néhány hivatkozásáról teszek. Amikor azt írja a tudományos redukcionizmus kapcsán, hogy „természetét a *legáltalában X* határozta meg”, akkor a felidézett tisztes definíció sem többet, sem kevesebbet nem tartalmaz, mint bárkié, aki a tudományos redukcionizmussal foglalkozik.

Amikor azt írja, hogy „az individuális nézőpontra túlmutató emberkép *legpontosabb és legszebb* meghatározását *Y-nál* olvashatjuk”, s az idézett definícióban az elismerést leginkább ez a tétel váltja ki: „*Az ember másra utalt lény*”, amit H. B. nevével jegyzett kiemelést tesz hangsúlyossá, akkor szíves figyelmébe kell ajánlanom az ő egyeteme egykori névadójának – momentán a divaton kívül időző – szövegei közül különösen azt, amelyet *Gazdasági-filozófiai kéziratok* címen ismerünk. Szívesen idemásolnám teljes terjedelmében például azokat a jegyzeteket, amelyeket Marx a James Mill kivonatok közé írt, mert az ő „emberképe az individuális nézőpontra túlmutatást” akképpen produkálja,

¹ Az összefüggést részletesebben lásd Aronson, E., 1987: *A társas lény*. 3. átdolgozott, bővített kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. Aki neknek a részletek iránti érdeklődését ennek a könyvnek az elolvasása azért meghaladná, azoknak a könyv rövid, de az itteninél részletesebb összefoglalását tudom kínálni *Emberi potenciál mint tőke. Bevezetés a gazdaságpszichológiába* című könyvem 30-34., valamint (közgazdasági alkalmazásában) 49-51. oldalán (Aula Kiadó, Budapest, 1998).

² Valójában még ez is csak első megközelítésben igaz. Scitovsky Tibor fenntartásait – néhány továbbival együtt – az egész homo oeconomicus-modellre nézve valamelyes részletességgel mutatom be id. könyvem 14-20. oldalán.

hogy jelen kritika szerzőjének be kell vallania: ő például attól lett szociálpszichológussá (az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, amikor ez még nem volt szokás és még kevésbé volt – ideológiailag – ajánlatos), hogy elolvasta Marxnak ezeket a szövegeit, és engedte magára hatni annak a gondolatmenetnek a varázsát, amely szerint nemcsak, hogy „*az ember másra utalt lény*”, de *négyszeresen is az*: szükségleteinél fogva, amelyet csak akkor tud kielégíteni, ha a másik ember tárgyat termel számára; képességeinél fogva, amelyet csak akkor tud kétség felettinek, ha az őáltala termelt tárgyat a másik ember elismeri; a másik ember szükségleteinél fogva, amely őt érdekeltté teszi az énáltalam termelt tárgyban; végül az illetőnek a képességeinél fogva, amely lehetővé teszi, hogy a tárgy, amelyet termel, olyan legyen, amely valóban megfelel a szükségleteimnek.

Azért időztem ilyen hosszan ennél az összefüggésnél, mert meggyőződése: az ilyenek teszik, hogy a közgazdász Hámori Balázs ugyanolyan döntésre kényszerül, ha egyszer – amint ezt könyve is mutatja – komolyan akarja művelni a maga tudományát, mint annak idején e sorok pszichológus szerzője is rákényszerült; hogy kritikusán eltávolodjék e két, oly igen különböző tudomány oly igen hasonló módszertani filozófiájától, a *módszertani individualizmustól*. S valószínűleg ugyanazért: mert akármilyen gazdasági jelenséget vizsgál is – olyant-e, amely intézményes keretek között megy végbe, vagy olyant, amelynek lefolyása a részvevők jó- vagy rosszindulatán fordul meg –, újra meg újra kiderül, hogy *interakcióról* van szó, s jómagam lelki jelenségek körül vizsgálódva, ugyanezre lyukadtam ki.

Olyasmiről, ami egynél több ember között megy végbe, tehát nem írható le sem úgy, mintha meghatározott egyén lenne a gazdája (ahogyan a pszichológia szereti képzelni), sem pedig úgy, mintha meghatározatlan egyén, aki akárki mással felcserélhető (a nagy számok törvénye vagy egy személytelen racionalitás mentén, ahogyan a gazdaságtan szeret gondolni az emberre).

Valószínűleg e közös sors (is) teszi, hogy e két tudomány az utóbbi időben kifejlesztette közös erőfeszítéssel a maga határtudományát. A *gazdaságpszichológia* olyan jelenségeknek a tudománya, amelyek a határ egyik oldalán képződnek, és a másik oldalán eltérítik a folyamatokat ezek irányától. Például *érzelemként* képződnek, de *gazdaságtannak* lesz, mert a gazdasági folyamatokat nemcsak kísérik (mint például a gazdálkodó elégedettsége vagy elégedetlensége velük), hanem bele is kapcsolódnak a gazdasági történésekbe, segítik vagy akadályozzák ezek lefolyását.

Hámori Balázs könyve különben sokkal több, mint *érzelem-gazdaságtan*, hiszen érzelmen kívül vizsgálja bizalomnak és bizalmatlanságnak, bigottságnak és csalásnak, egyáltalán a bűnözésnek, a vad erőszaknak és a szelíd potyázásnak a gazdasági hatását – ami közös mindebben, az az, hogy lelki jelenség válik bennük gazdasági hatótényezővé, s hogy a jelenség nem egyetlen ember lelkében áll elő, hanem együtt produkálja a bűnöző és az áldozata, a potyázó és a balek. Akárhogyan is van, Hámori könyvében ezt az egyszerre *gazdasági és pszichológiai* tartományt vizsgáló tudománynak, tehát a gazdaságpszichológiának a neve – megszámoztam – nullaszor fordul elő.

Nem lenne említésre méltó a dolog, hiszen a tudományban mondhatok napfelkeltét meg naplementét, és lehetek ugyanakkor Kopernikusz követője; vagy Marxé, miközben szocializmusnak mondom a tíz évvel ezelőtt megbukott rendszert. Az ember adott esetben azonban – mint Pygmalion a saját szobrának – a maga szóhasználatának varázsa alá kerül. Például, amikor könyvtárba megy, hogy a kutatáshoz szükséges szakirodalmat elolvassa, nem keres olyasmit, amit olyan szóval jelölnek, amellyel ő ezt a kutatást nem hozza összefüggésbe.

Kár, mert Hámori – például az 5. fejezetben „a státusvadászat közgazdasági implikációról” szólva vagy a 6. fejezetben a bigottságról és a szektákról – egyébbel sem foglalkozik, mint azzal, amit a gazdaságpszichológia *szociális identitásként* éppolyan fontos közvetítőnek mutat be napjaink gazdasági folyamataiban, mint amilyen még egyedül a

pénz volt valamikor. Ha Hámori Balázs kézbe vette volna például azt a – Bevezetést a gazdaságpszichológiába alcímű – könyvemet, amely éppen egyetemének kiadójánál, az Aulánál jelent meg, akkor ebben a kiadványban, amelynek alig kevesebb, mint negyven százaléka foglalkozik ezzel a közvetítővel, olyan érveléseket talált volna, amelyek szerint „a státushajhászás úgy látszik, a pénzhajhászás elé lépve éppolyan általános szenvedélyévé válik a modern korszak emberének, mint volt emez a klasszikus kapitalista formáció XVIII–XIX. századában élt személyeknél”. Meg gondolatmeneteket, amelyek szerint szociális identitásként nem azt használja az ember, amelyet sorsa reámért, hanem ezt a sors társszerzőjeként úgy dolgozza fel, hogy *túlhangsúlyozza a maga identitásának hasonlóságát másokéval, akikkel össze akar tartozni, és különbségét megint másokétól, akikkel meg nem* – meglepne, ha Hámori semmit sem tudott volna hasznosítani ezekből a felismerésekből, amikor a szektákkal és a bigottsággal foglalkozott.

Szimmetriát gyanítok a között a hasznosíthatóság között, amelynek révén a gazdaságpszichológia eredményei Hámori Balázs kutatásait gyarapíthatnák, és aközött, amely által Hámori Balázs eredményei a gazdaságpszichológiai tudást. Utóbbira nézve pedig hadd mondjam el egy személyes tapasztalatomat.

A József Attila Tudományegyetemen közgazdász-hallgatóknak adok elő gazdaságpszichológiát, s egyikük egy napon azzal vezette be a maga szemináriumi előadását, hogy talált egy nagyszerű *gazdaságpszichológiai tanulmányt* – és ismertette Hámori Balázs Kutyastratégiák című írását. Később egy másik hallgató jött be a szobámba udvariasan megkérdezni, tetszik-e nekem ismerni, mint mondta, „a múltkori gazdaságpszichológusnak” ezt a másik cikkét – és elém tette a farkasok és a patkányok gazdasági dolgairól szólót. Utóbb ezek az írások megjelentek a könyvben, amelynél most figyelmünk időzik, s amelynek megjelenését követően a szegedi közgazdászhallgatók, bizony, visszavonhatatlanul gazdaságpszichológusként tartják számon Hámori Balázst.

Hogy ne igazítsam ki őket, erre az volt a jó okom, hogy egytettem velük. De érteni vélem Hámori Balázsnak is az okát arra, hogy óvakodjék, hogy annak a határtudománynak a nevével, amelynek tárgyában könyve vizsgálódik, ez utóbbit hírbe hozza. Úgy alakult, hogy nemrég olyan, a gazdaságpszichológiától valamelyest távol álló, de sorsát oly közélről érintő kérdéssel kellett foglalkoznom, mint a határtudományok helyzete hazánkban, s ez annak a következtetésnek a levonására késztetett a *Magyar Tudomány* egyik legutóbbi számában, hogy *a tudományok határterületén folytatott vizsgálódásoknak a határ mindkét oldalán elterülő tudományra nézve csak előnyük van – a határon vizsgálódó tudósra nézve pedig csak hátrányuk*.

Remélem, Hámori Balázsnak megbocsátja valahogy a saját tudománya, hogy ilyen határvidékein folytatott vizsgálódások lehetővé tették a számára, hogy új felismerésekkel gazdagítsa azt.

Hivatkozások

- ARONSON, E. [1987]: A társas lény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 3. átdolgozott, bővített kiadás..
- GARAI LÁSZLÓ [1998]: Emberi potenciál mint tőke. Bevezetés a gazdaságpszichológiába. Aula Kiadó, Budapest.
- ELSTER, J. [1970]: A társadalom fogaskerekei. Osiris, Budapest.
- MARX, K. [1970]: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.